EKORRHJULET

Det är kall och hård februarivinter i slutet av 1930-talet. Vid Stockås Torvfabrik är det bråttom. Via firma Theodor Woelfer i Malmö har det kommit en stor exportorder till USA. För att klara ordern är den uppdelad på både fabriken vid Stockås och Porlafabriken.
All export på USA sker sedan några år tillbaka genom Theodor Woelfer. Han har sin svåger Ernst däröver, där han etablerat sig som en framgångsrik affärsman. Ernst är liksom Theodor jude och har flytt undan de inledande judeförföljelserna i Nazityskland.

Brådskan vid Stockås har accentuerats av att M/S Abraham Lincoln, som ska ta lasten över till New Orleans och som lastar i Oslo, har aviserat en tidigare avgång än den som tidigare planerats.

Det tar dubbelt så lång tid att tillverka en export-bal jämfört med en svensk normalbal.
Det är emballeringen i juteväv som är orsaken. Först ska väven och de hyvlade och grönfärgade ribborna, stämplade med 71/2 kubikfot, hanteras en och en vid pressningen.
Sedan ska gavlarna, förtryckta med ”Premier Peat Moss”, sys fast för hand.
Det är inget lämpligt jobb för stela torv arbetar-händer – det tar tid.
Snabbare går det när arbetarnas fruar kommer och hjälper till. På kvällarna syr ofta både man och hustru. Dels för att hinna med de leveranser som utlovas och dels för att något förstärka den magra torvarbetarkassan.
Det största problemet är att sy i kylan. I fabriken finns ingen värme och det är svårt – ja nästan omöjligt – att sy med vantar eller handskar på. Därför har ett provisoriskt syrum iordningsställts. Ett par elektriska kamflänselelement har installerats och håller kylan nödigt borta – i alla fall alltför många minusgrader.

Den här kvällen sitter förman August Ekman på sitt kontor hemma i Skyttebo och räknar ut gubbarnas avlöningar för den nyss ändade januarimånaden.
Kvällen är långt liden, när han kommer på att reparatören ”Oskar i Harsbo” tidigare under dagen rapporterat från varmgångslukt ifrån sikten och att den, och framför allt dess mellanlager, bör kontrolleras.

Förman August Ekman vid Skyttebo.

Det är nog ändå säkrast att han trots den sena timman och trots den stränga kylan, minus 24 grader, går fram till fabriken och kontrollerar sikten. Ett haveri just nu – stort eller litet – får bara inte ske.

Småsvärande snör han på sig de näverbottnade kängorna, tar på sig vadmalsvästen och skinntröjan och ger sig ut i kylan. Han märker omedelbart att kylan är sträng. Inandningen känns som att drick nyuppslaget vichyvatten.

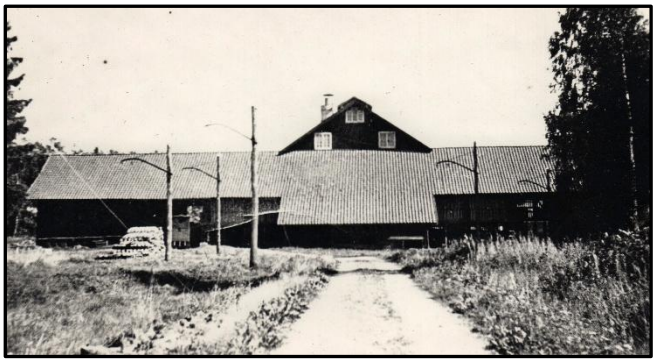

Med sin syster Idas spark tar han sig mot fabriken. Föret är gott och ljuset bra, tack vare en nästan full måne.
En orädd tyskhare följer parallellt hans färd på 50–75 meters avstånd. Oräddheten och den låga nosföringen tyder på att han spårar. Tydligen är det en hane, som spårar en parningsvillig hona.

Fabriken står stor, mörk och framför allt kall, när det arbetslag som ikväll sytt balar lämnat den. August tänder belysningen, som består av enstaka – mycket enstaka – glödlampor, som vad vi idag möjligen skulle kunna kalla ledljus.

Han tar sig fram till motorrummet, där han drar igång den stora ASEA-motorn som via remmar och transmission driver alla fabrikens enheter. Han måste köra igång fabriken en kort stund för att kunna lägga över siktremmen till friläge (nollskivan). På så sätt kan han fritt snurra på sikten när han ska kontrollera den.

Han går in i det lilla förrådet och hämtar sladd-lampa, skiftnyckel och smörjsprutan. Sprutan är fylld med konsistensfett, det kontrollerar han innan han börjar trappvandringen upp till sikten. Den finns högst upp i fabriken.
Nära 20 meter och 94 trappsteg upp. Han vet att trappstegens antal är just 94, efter tusentals trappbestigningar under år som gått.

Så är han då på plats. Dammet som rörts upp när han tidigare kört igång fabriken, siktas upp i käglor från sikthusets två lampor. Han öppnar de sex luckorna, som finns utefter sikthusets ena långsida. Huset innesluter sikten och ska skydda mot dammutsläpp. En funktion som sikten klarar dåligt. – Men bättre något än ingenting.

Han kontrollerar siktsållen och deras infästning. Sikten är av sexkanttyp och nio meter lång.
Nu vid exporttillverkningen apterad med såll med 10 mm maskvidd.
Allt verkar vara i sin ordning. Nu är det bara det svåraste, men också viktigaste kvar – smörjningen av siktens mellanlager. För att komma in i sikten måste han ta loss en av siktramarna.

Han tar med sig sladdlampa och smörjspruta. Väl inne känner han hur sikten tar emot hans vikt och roterar ett kvarts varv och kommer i balans.
Han tar sig krypande fram emot siktens centrum, där mellanlagret finns. Efter att ha dammat av lagret, finner han smörjnippeln och pumpar med sprutan in fettet. Det går åt mycket.
Tydligen är lagret torrt och Oskar hade kanske rätt när han trodde sig känt luft av bränd torv. Fettet tränger fram mellan lager och axel och lagret är fyllt.
August kryper långsamt tillbaka mot det borttagna siktsållet, där han ska ta sig ut igen. Han kryper upp utefter siktens sida för att komma ut genom den öppna luckan – men fan också. Allt eftersom August kryper, roterar sikten – den är ju frikopplad. Har är i ett ekorrhjul!

August sätter sig ned och funderar. Genom siktens ändar kommer han inte ut. Den övre änden är blockerad av skopelevatorn och den nedre av stupet ner i den ”lilla rivaren”.
Om han bara hade något långt föremål som han kunde sticka ut genom siktöppningen och ta spjärn mot luckkanten. Då skulle sikten vara blockerad. Han försöker att förlänga sin arm med skiftnyckeln. Men han når inte kanten, utan i stället tappar han skiftnyckeln ner i mulltrumman.

Rädslan och kölden griper honom. Hur ska det gå i morgonbittida, när gubbarna kommer ut och drar igång fabriken? Kanske har det ingen betydelse. Han är väl ändå ihjälfrusen vid det laget.

Arbetslag vid Stockås Torvfabrik, 1936

Samtidigt som August sitter fången i sin sikt och dväljs av dystra tankar, sveper bruksdisponent Werner Risberg ut genom Stora Hotellets dörrar i Örebro. Utanför väntar chauffören och jägaren Axel Kvist i representationsbilen – en Ford Lincoln av senaste årsmodell. V8-an mullrar tryggt och säkert på tomgång och ger värme till sin väntande herre.
Axel ser med en gång att disponenten inte är god till sinnes. Har är van att läsa hans sinnelag. Uppenbarligen har kvällens sammanträde inte gått enligt ritningarna och det trots att säkerligen middagen var god liksom drycken därtill.
Axel öppnar dörren och den mulne disponenten tar plats i baksätet. Axel hör honom mumla något om uppkomlingar som bättre borde veta sin plats här i livet. Fortsättningen hör han inte, eftersom han stänger dörren och tar själv plats i förarsätet.
Färden hem mot Bålby går över en vintrig, snöklädd Närkesslätt. Månskenet ger långa djupa skuggor utefter storgårdarnas alléer. På många ställen har gårdagens blåst skapat drivor men de

besvärar nu på intet sätt. Efter en stunds färd sover disponenten.
Vid landsvägsbron över Svartån i närheten av Stockås har ett djupt gupp uppstått vid snöplogningen. Axel har glömt det från inresan till Örebro. Nu håller Axel i sin ensamhet på vägen hög fart och bilen får ett hårt slag, när den passerar guppet. Disponenten vaknar – snabbt och abrupt. Och han blir ännu mer vaken när han får se att belysningen är påslagen inne i torvfabriken några hundra meter bort.

- Ser Axel vad jag ser? Det lyser i fabriken! Inte tusan kan gubbarna hålla på att sy exportbalar nu. Klockan är ju kvart över ett.
Kvällens tidigare purkenhet hos disponenten har nu övergått i ilska. Axel undviker att svara.
Han känner till disponentens maniska känslighet för lampor som lyser i onödan.
Han är sparsam i allmänhet, men när det gäller elkraft i synnerhet. För ett år sedan var det på vippen att han avskedade en brukstjänsteman som glömt att släcka ljuset, när han lämnat kontoret efter en lång dags arbete.

- Sväng in till fabriken får vi undersöka, beordrar disponenten.
De stiger ur bilen, kliver in i fabriken, där allt är tyst och ödsligt – bara kallt, mycket kallt.
Hallåååå… Någon här? Disponentens tordönsstämma studsar mellan väggar och mellangolv.
Inget svar. Hallåååå… upprepar han.
Uppe i sikten har August haft några djävulskt kalla timmar. Han har förstås insett allvaret i situationen och försökt hålla sig i rörelse så mycket som möjligt.
Han har nästan gett upp, när han hör ljudet av en bil i den annars så tysta vinternatten. Ljudet kommer närmare, och Herre Gud, bilen tycks svänga in mot fabriken. Han hör hur det slår i bildörrar och disponentens hallåande. August griper tag i siktens ekergång och reser sig på knä och försöker ropa till svar. Men i sitt frusna skick vill inte ljudet passera läpparna. Kanske vill det stanna kvar i den lilla värme som fortfarande finns kvar i munhålan. Han försöker igen och nu blir det åtminstone till ett ynka jamande läte.
Han drar med den näverbottnade kängan över siktduken för att på så sätt få ljud ifrån sig.
Han grips av förtvivlan – tänk om de inte hör honom. Nu när hjälpen är så nära.
Han ökar takten och kraften i raspandet mot siktduken.

Jag tycker jag hör något raspande ljud från övervåningen, anmäler Axel.
- Gå upp och undersök, befaller disponenten, medan jag ser mig lite omkring.
Han försitter aldrig ett tillfälle att kontrollera vad som görs och hur det görs, när han är ute på bolagets olika enheter. Nu passar han på att besiktiga det färdiga partiet av exportbalar för USA som ligger upplagrat ute i balmagasinet.

Ledd av Augusts raspande mot siktduken finner Axel så småningom August högst däruppe i sikten. En ömklig syn. En neddammad, stelfrusen August, knappt förmögen att röra sig eller svara på tilltal. Efter diverse manipulerande får Axel ut August. Långsamt och stötigt går vandringen utför de smala, branta trapporna. Nere på bottenplanet väntar disponenten. Hans dåliga humör från kvällens tidigare övningar har byggts på med upptäckten av ”el-slöseriet” här vid fabriken.
- Vad tusan menar förman med att hålla på och rota i fabriken så här mitt i natten och slösa med ström helt i onödan?
Ett kraftlöst försök, i sitt nedfrusna tillstånd, av August att förklara vad som hänt, avbryts av disponenten.
- Förman får förbanne mig i fortsättningen, liksom alla andra, sköta sitt arbete under dagtid om inte annat är beordrat. Sån´t här slöseri med ström får inte förekomma någon annanstans i bolaget och därmed heller inte här. Kom nu, Jägarn, så far vi.
En varm och go Ford Lincoln driven av en kraftfull V8 mullrar på väg mot Bålby Herrgård.
En stelfrusen förman vid Stockås tar sin systers spark och transporterar sig med stor möda de 500 meterna hem till förmansbostaden.
Kvar blir en stor, kall torvfabrik och nu utan ”onödig” strömförbrukning.